

## ԱՒԵՏԱՐԱՆԻ ԵՂԲԱՅՐՆԵՐ <sup>1)</sup>

### II.

Անցաւ մի շաբաթ:

Սակայն այդ մի շաբաթուայ ընթացքում Դարձնենց տան մէջ զգալի փոփոխութիւն էր առաջ եկել:

Լուսաբերին արդէն թաղել էին հենց մեռնելու առաջին օրը. դէհ խօլերայի զոհերին հօ չի կարելի երկար անթաղ պահել: Թաթուլն այդ մի շաբաթուայ ընթացքում միայն մի անգամ էր այցելել Սահրատին, այն էլ Լուսաբերի յուղարկաւորութեան ժամանակը: Եւ այդ բանը առաւել ևս բաղմապատկել էր Սահրատի կասկածը. չէ որ առաջնեւում, եթէ օրական մի տասն անգամ նա չտեսնուէր Սահրատի հետ, անգաղար կըրկնում էր՝ սիրտս պատուում է, որ չեմ տեսնում քեզ, ասես մի բան կորցրած լինիմ:

«Այժմ ո՛ր կորաւ այդ սիրտը»,—մըմռում էր յաճախ ինքն-իրան Սահրատը. «այժմ ինչո՞ւ նա չի պատուում. օ, ես այդ լաւ եմ հասկանում, լաւ եմ ըմբռնում, թէ որքան անգութ ես դու եղել...»

Անցաւ մի շաբաթ էլ, մի ամիս էլ, սակայն Թաթուլը չկար ու չկար: Վերջապէս, Սահրատի կատաղութիւնը իր դագաթնակէտին հասաւ: Նա այդ մի ամսուայ ընթացքում հաղար անգամ չափել, ձեւել էր Թաթուլի նախկին իւրաքանչիւր քայլը, իւրաքանչիւր հայեացքը, նիստուկացը իւր յարկի տակին, և ամեն անգամ

<sup>1)</sup> Լուսայ 1906, № 1.

էլ ներքին ալեկոծութիւնը նրան իւր խռովագին նաւի վրայ տարել էր հեռու, շատ հեռու, դէպի կեանքի յուսահատութեան տարտարոսը, վիհը, ուր խուլ մըռն-չիւնը չարագուշակ բուռի նման ոչ մի աւետաբեր երջան-կութիւն չէր խոստանում նրան, այլ այն, ինչ նա գուշակում էր, սոսկալի էր և ցնցող:

Այդ մի ամսուայ ընթացքում նա մի քանի անգամ էր խօսել, այն էլ իւր մօր հետ, այն էլ, երբ մայրը սրտի խորին կարեկցութեամբ, տեսնելով որդու յարա-տե լուռութիւնը, ջանքեր էր գործ դնում մխիթարելու նրան:

—Ախր այ որդի, ինչո՞ւ չես խօսում. դէհ Աստծու կամքն է էլի. մենք ի՞նչ կարող ենք անել:

—Էհ, մարէ, ի՞նչպէս խօսեմ, երբ ամեն բան յիշում եմ, ներքին դայրոյթը պապանձեցնում է լեզուս, — պա-տասխանում էր դառն յուսահատութեամբ լցուած Սահ-րատը:

—Աստուած ողորմած է, կանցնի:

—Ձէ, մարէ, քանի այ այստեղ սա թրփրտում է, — ցոյց տալով սիրտը. — չի կարող ոչ մի բան անցկենալ: Սրտերի համար ամեն բան յաւիտենական է:

—Քեզ կ'վնասես:

—Սխ, ուր էր. գոնէ կաղատուէի այս սոսկալի տան-ջանքներից. գոնէ այս հոգետանջ տառապանքներս կլռէին գերեզմանական քար լուռութեան մէջ: Բայց ո՛չ, ո՛չ, նրանք ընկեր են ինձ ամեն ժամ, ամեն րօպէ՝ այս-տեղ էլ, այս վէրան աշխարհումն էլ և գերեզմանական քարասիրտ կապանքներումն էլ:

—Եղբայրդ էլ չի գալիս. նրան ինչ է պատահել. այ հիմի է նրա ներկայութիւնը քեզ պէտք. իզուր չեն ա-սել մեր լուսահոգի նախնիները թէ՛ ճա է քո բարե-կամը, ով փորձանքիդ ժամանակ անբաժան է քեզանից:

Մի խուլ հառաչանք դուրս թռու Սահրատի կըր-ծքից. թշուառ մայրը չգիտէր, որ հենց այդ «եղբայրն» է իւր որդու դժբախտութեան պատճառը:

—Այո, մարէ, չի գալիս. յիշում ես առաջներում ամեն օր հէնց այստեղ վեր ընկած էր լինում: Յիշում ես, երբ միանգամ հարսդ հէրանց էր դնացել, նա դարձեալ չերևաց մինչև այն ժամանակ, երբ նա վերադարձաւ: Նա մեզ համար չէր գալիս, նրա համար մեր խաչն ու աւետարանը ոչինչ են եղել: Յիշում ես, մի անգամ, երբ մենք կալում չեղլ էինք հանել, կարիք եղաւ տուն վազել ջուալները բերելու, յիշում ես ինչպէս ծոխ նման թռաւ ու երկմր—երկար ուշացաւ, ինչն էր պատճառը. չէ որ ջուալները պատրաստի դարսած էին ծալքի վրայ, հարկաւոր էր հարսից ուղել նրանց ու վերադառնալ: Բայց նա, օ, ուշացաւ...

—Հոգուդ մեղք ես անում, որդի:

—Մէկ այդ չէ, մարէ, մի անգամ ամառը դու եայլաղ էիր գնացել, ես էլ արտն էի ջրում, տանը մենակ հարսդ էր մնացել: Երբ ջրեցի վերջացրի, շտապեցի տունը, սոված էի և ինչ... հեռուից տեսնեմ, որ նա մեր տանիցն է դուրս գալիս: Հարցրի հարսիցդ, բայց նա պատասխանեց, թէ եկաւ հարցրեց քո մասին: Ախր, չէ որ նա գիտէր, որ ես ջուր անելու եմ գնացել: Այժմ եմ ամեն բան գլխի ընկնում: Վերջապէս, որն ասեմ: Մի անգամ էլ քաւոր Ապրօնց հարսանիքին՝ դիշերը գեօնդի ժամանակ հարսդ աչքովս չընկաւ, ստիպուած եղայ դուրս գալ, անցայ ճաթարի ամրոցի մօտով: Նրա միջից փսփսոցի շշուկ լսեցի, բայց առանց կասկածանքի հեռացայ: Շատ չանցաւ, այնտեղից դուրս եկաւ մէկը, յետոյ մի ուրիշը: Սակայն խաւարի թանձրութիւնը խանդարեց ինձ ճանաչելու նրանց: Իսկոյն հետեւեցի նրանց և կարողացայ միայն մէկին հասնել՝ դա Թաթուլն էր: Երբ մտայ հարսանքատունը, հարսիդ այնտեղ գտայ: Ախ, մարէ, շատ բան կայ... Բայց ես եմ միայն միամիտ եղել:

—Առանց աչքովդ տեսնելու, որդի, զրպարտում ես դու, զրպարտում:

—Աչքերս շատ բան են տեսել, սակայն հոգուս անմեղութիւնը իր անարատ աչքերովն էր ըմբռնում ու դատում այն ամենը, իսկ փոխ, այժմ, երբ...

Այդ ժամանակ լսուեց եկեղեցու զանգակների տխրահնչիւն զոդանջիւնը, որը ընդհատեց մօր և որդու խօսակցութիւնը:

—Գնանք եկեղեցի, Սահրատ, խօսերայի պատճառով մասունք են բերել:

—Մասունքն էլ, խաչն էլ, աւետարանն էլ սուտ են, սուտ, մարէ, երբ մարդիկ տակաւին դադանային հակումներով են շնչում: Օ, այդ մարդիկը խախտել են իմ մէջ այն գերագոյն սէրը, այն խորախորհուրդ հաւատը, որը ես հոգուս անշեղ էութեամբ տածում էի դէպի մեր սրբութիւնները: Եւ այդ մարդիկը իրանց կոյր, իրանց արեւոուշտ կրքերին յագուրդ տալու բաւականութեամբ ոտնատակ տուեցին խաչի էլ, աւետարանի էլ, մասունքի էլ հրաշապանծ զօրութիւնը և նրանց նշանակութիւնը: Սուտ չէ ասած թէ՛ խաչը տէրը կանէ զօրաւոր:

—Տէր, դու ողորմաս, մըմնջաց մայրը և ուղեորուեց դէպի եկեղեցին:

Խուռն բազմութեամբ քահանաները եկեղեցու լայնարձակ բակում թափօր էին կատարում: Բազմութիւնը աղի արցունքներ էր թափում, որ Աստուած խղճայ իրանց և վերադնէ համաճարակի սարսափը իրանց միջից:

Վերջապէս, երբ թափօրը վերջացաւ, ուսուցիչը, որը նոյնպէս քահանաների հետն էր, խնդրեց բազմութեանը մի փոքր ուշադիր լինել:

Սրա ձայնի հետ բազմութիւնը վայրկենաբար լռեց և ծունկ չոքեց: Ուսուցիչը դարձաւ դէպի ամբօխը:

—Սիրելի ժողովուրդ, սրտի խորին դառնութեամբ այսօր առաջին անգամն եմ ձեզ այսպէս միաձայն համախմբուած տեսնում. ասացի՝ սրտի խորին դառնութեամբ, որովհետեւ ձեր այս ահաւոր բազմութիւնը պարզ ապացոյց է՝ թէ որքան ենք մենք տակաւին յետ կան-

գնած առօրեայ կեանքի ամենատարրական հարցերում, որոնց միմիայն ժողովրդի բանիմաց և գիտակցական վերաբերմունքով կարելի է ուղղել: Այո, մենք այս խուռն բազմութեամբ այսօր երևան ենք հանել մեր դարաւոր խեղճութիւնը. մենք մեր այսօրուայ սուգ ու շիւանով հաստատում ենք մեր անճար տգիտութիւնը: Թող տապալուեն, թող արցունքների գետեր կազմեն այստեղ ձեր զգայուն սրտերը, բայց դարձեալ անկարող կլինեն նրանք մազի չափ անգամ մեղմել ձեր վիշտն ու տառապանքը: Այն տեղ, ուր միմիայն աղօթքն է յոյս ու ապաւէն կազմում, այնտեղ, ուր աղօթքի հետ ձեռք-ձեռքի տուած չէ ընթանում հացի ու ջրի պահանջ դարձած առօրեայ գիտակցօրէն կենցաղը, այնտեղ արցունքների վիշտ ու տառապանքի, լացուկոծի, սև սարսափի սոսկալի իրականութիւնն է իր դժգոյն ուրուականը երևան հանում, ուր մարդկութիւնը գեոունների նման փօրսող է տալիս առանց ուշքի առնելու ի՛նչ և ո՛չ ահեակը և կուրօրէն կատարում է այն, ինչ րօպէի տակ թելադրում է իրան: Իր սիրտը: Թող մեզանից ամեն մէկը յիշէ, որ երբ իւրաքանչիւր անգամ մեր նախնիների գլխին դիզուում էր թշնամու ճակատադրական օրհասը, նրանք խաչ ու աւետարանի հետ սուր էլ էին միացնում. նրանք աղօթքի հետ դիմադիր ոյժեր էլ էին երևան հանում: Յիշեցէք Աւարայրի հերոսներին. մէկը խաչն էր բարձրացրել, միւսը սուրը: Իսկ մեր այսօրուայ թշնամին լոկ մեր տգիտութեան ծնունդն է, որը նոյնքան սոսկալի է, որքան մի խուժադուժ հակումներով առաջնորդուած բռնակալ—թշնամի: Որքան ձեզանից ամեն մէկը համոզուած է, թէ իր արցունքներով կմեղմէ իր հոգետանջ, իր սրտամաշ դրութիւնը, այնքան էլ մանրազնիւն տոկունութեամբ պիտի ծունկ չդրէ գիտութեան առաջը, և վերջնիս հետ անխղճի կապերով հաստատուած՝ պիտի լինի թէ տունը՝ իր յարկի տակին, թէ դուրսը՝ իր առօրեայ նիստուկացի, արտ ու

ափի հետ և իր իւրաքանչիւր քայլը պիտի աշխատէ յարմարեցնել նրա պահանջների հետ, որոնցով և պիտի առաջնորդուի ամեն ժամ, ամեն րօպէ։ Թող ամեն ընտանիք, ամեն անհատ ինքն իրան համար բժիշկ դառնայ կեանքի բարդ խնդիրներում և յոյսը սրա նրա վրայ չդնելով, աշխատէ ամօքել իր վէրքերը։

Յառում եմ, որ ես եմ ստիպուած լինում ձեզ այս ասելու, այն ինչ ձեր կողքին կանգնած ձեր քահանաները, որոնց սեպուհ պարտականութիւնն է այս պատգամները ամեն ժամանակ հաղորդելու ձեզ։ Սակայն յուսով եմ, որ կգայ մի օր, մի ժամանակ, որ նրանք էլ այս խուլ ուսուցիչ վայրերում հոգի կանոնեն և իրանց ազդու ու փրկարար խօսքերով կանաչնորդեն իրաց տարաբախտ հօտը...

Թափօրը վերջացաւ։

Խառնիճադանճ ամբոխը հետզհետէ ցրուեց։

### III

Գիշեր էր։

Դեղ լեռը ամբողջովին կօրել էր անթափանցելի խաւարի գրկում, որը քանի գնում սաստկանում էր և խորին գերեզմանական լուսութիւնը տարածում այդ լեռան շրջակայքում, որը մերթ ընդ մերթ ընդհատուում էր մի խուլ քչքչոցով։

Դա այն կարկաչահոս վտակն էր, որը սկիզբ առնելով այդ լեռան ստորոտներից, անցնում էր, գնում հեռու ոռոգելու այդ աշխարհի քրտնաջան երկրագործի դաշտն ու արտորայքը։ Լեռան ստորոտից փոքր ինչ հեռու այդ վտակից մի նուազ ճիւղ էր սկիզբ առնում։ Դա մեր գիւղի առուական էր, որը ոռոգում էր մեր դար ու դաշտը։

Գիշերուայ այդ տագնապալի պահուն, եթէ հետեւէինք մեր առուակի ընթացքին, անշուշտ կարելի կլիներ նշմարել խաւարի մէջ երկու կանգուն ստուերներ, որոնք ստէպ-ստէպ կուգու պարզ անելով ասես ասում

էին ձեզ, որ իրանք գիշերային շրջիկ ոգիներ, ուրուականներ կամ լոկ ստուերներ չէին, այլ կենդանի մարդիկ, որոնցից մէկը իր կուղ ու պարզով աշխատում էր օրքան կարելի է լաւ ջրել իր արտը, իսկ միւսը՝ մի ինչ որ փոս էր փորում: Սրանցից մէկը՝ այն, որ ջրում էր արտը, անտեղեակ էր միւսի գործողութիւնից, այն ինչ միւսը՝ քաջ գիտէր, որ իրանից փոքր ինչ հեռու կայ մի ուրիշը, իր նմանը, որը նոյնպէս այդ րօպէին բահը ձեռքին ոչ թէ իր նման ինչ-որ խորհրդաւոր փոս փորելով էր զբաղուած, այլ՝ արտ ջրելով: Այս վերջինը, երբ փոսը փորեց, վերջացրեց, դանդաղ քայլելով շարժուեց դէպի միւսը:

Նրա դէմքը, եթէ գիշերուայ այդ պահուն կարելի լինէր նշմարել, այլայլուած էր, որը մերթափ գունաթափուում էր և մեռելային կերպարանք ստանում, ապա յանկարծ մի ներքին ալէկոծութիւնից խռովում և բոցավառ գոյներով ներկում նրա թխամորթ այտերը: Նրա կրծքում ներքին խուլ կռիւը կատաղի կերպով առաջ էր գնում, որը պատրաստ էր իր դժոխային ամենայն զարշանքով վայրկենաբար ժայթքել: Սակայն նա խորին զգուշութեամբ զսպում էր իր խռովայոյզ փոթորիկը և առաջ ընթանում դէպի միւսը-ջրորը և օրքան մօտենում էր, այնքան առաւել նրա կրծքում կռիւը մրկածուփ կերպարանք էր ստանում, և նա ամբողջ մարմնով ստէպ-ստէպ ցնցումներ էր գործում ու գողգողում:

Վերջապէս, նա հասաւ:

— Բարի երեկոյ, Թաթուլ աղբեր, — նրա դէմքի կընճիռները աւելի ևս բարդուեցին:

— Ա՛յ, Աստուծոյ բարին, Սահրատ աղբեր, խէր է այս պահուն. երեւի որ և է դժբախտութիւն պատահած լինի:

— Ո՛չ, ո՛չ, Աստուած մի արասցէ. այլ էնպէս եկայ քեզ օգնելու. գիտէի, որ մենակ ես, ջուրդ պաշտպանող չկայ: Որքան տանջուեցի, տեսայ, որ բոլորն ապարդիւն է, մտածեցի՝ աւելի լաւ է, դարձեալ առաջուայ

նման շարունակենք մեր աղբերութիւնը. որը ահա մի տարի է, չգիտեմ ինչո՞ւ, քայքայուելու վրայ է,— այս ասելով նա ուսից վայր բերեց բահը, ապա դէպի քամակը տարաւ գօտիկից կախուած պարանը, որի մի ծայրը օղակ ունէր:

— Դէհ, փառք Աստուծոյ, որ զգաստացել ես. իհարկէ լաւ կ'լինի, որ շարունակենք մեր աղբերութիւնը:

Այս ասելով, նա դուրս եկաւ ջրի միջից և մօտեցաւ Սահրատին, և երկուսով միասին նստեցին առուակի եզերքին:

— Գործդ ինչո՞ւ թողեցիր, Թաթուլ. քանի ժամանակը ձեռքումդ է՝ օգտուիր. քանի ջուր կայ՝ ջրիւ, թէ չէ կարող է ջուրը պակասիլ:

Ես էլ ոտքերս կհանեմ և բեզ կօգնեմ: Դէհ, ինչի համար եմ բռն եկել:

— Ո՛չ, ձչ, նստենք. քիչ է մնացել ջրելու: Ես մի քիչ հոգեպահուստ ունիմ. մինչև խմենք, ջուրն իր բանը կտեսնի:

Այս ասելով, նա դուրս հանեց խուրջինից օղիի շիշը, պանիր ու հացը:

— Ի՛նչ լաւ պատրաստութիւնով ես եկել, Թաթուլ աղբեր, այո՛, լաւ է միշտ հդպէս պատրաստ լինել, զգոյշ լինել, բայց ես նոր եմ այդ հասկանում:

— Առ, անուշ արա, — այս ասելով Թաթուլը մեկնեց նրան օղին, որը՝ բաժակ չլինելու պատճառով՝ ափել էր մի պղնձեայ թասի մէջ:

— Տօ, հէր օրհնած, էդ ինչ է:

— Ա՛ռ, հսպէս լաւ է:

— Կհարբենք, գործներս կմնայ:

— Դարդ մի արա, աղբերդ գործ մոռացող չէ:

— Դէհ ողջ լինիս, Աստուած ամեն մի մարդի գործը առաջ տանի, նամարդին կորագլուխ կործանի և վերջներս բարի անէ, — այս ասելով խմեց, Թասը դատարկեց ու տուեց Թաթուլին:

Լումայ

—Անուշ, անուշ, արժէ էսպէս ջուր անելը:

—Սաղ լին... բահ էս ինչ թունդն էր:

Թաթուլը թասը լցրեց:

—Սահրատ աղբեր, ողջ մնաս. քո կենացն եմ խմում, և տես ինչպէս եմ խմում:

—Անուշ, անուշ:

Թաթուլը մի շտեմնուած ագահութեամբ թասը դատարկեց ու նորից լցրեց:

—Անուշ, տօ բաւական է, էդ ինչ ես անում:

—Ոչ, Սահրատ աղբեր, կիսատ եմ լցնում. մի վախեցիր, ախր ինչ անեմ. քեզ որ տեսնում եմ, աշխարհը գլխիս փուլ է գալիս. դարդերս թաղանում են. էս գահրումարը մարդի սիրտ է բաց անում, էս մի տարի է՝ ես թունդ դոստացել եմ էս անտէրի հետ. Համա քեզ ասեմ, լաւ բան է եարալու սրտիս համար:

—Ախր դու ինչ եարա ունես:

—էհ, Սահրատ աղբեր, հենց եարան էնտեղն է, որտեղ մարդիկ ոչինչ չեն տեսնում: Գաղտնի եարան առաւել ևս զարհուրելի է. մարդ կասեմ, որ նրան դիմանայ: Ես էլ չկարողացայ դիմանալ և էս անտէրի մէջ գտայ ինձ փրկութիւն:—Ոյս ասելուց յետոյ, նա կարծես թէ զգաց, որ իր լեզուն սկսեց բացուել և ամեն ինչ դուրս տալ, այդ պատճառով իսկոյն փոխեց խօսակցութիւնը. —դէհ ան, ան, քեզ ասում եմ, որ լաւ բան է:

Սահրատն առաւ և լռութեամբ դատարկեց ու թասը վերադարձրեց նրան:

—Վերջն է, էս էլ ինձ, նկատեց Թաթուլը, դատարկելով թասի մէջ նոյն իսկ օղիի վերջին կաթիլը:

Մինչ դեռ այդ ըօպէին ալկօհօլը աւելի սոսկալի էր դարձրել Սահրատի կրծքում բռն դրած վրէժխնդրութեան անյադ ծարաւը: Եւ այնտեղ մղուող խուլ կռիւը մի աննկարագրելի մաքառման մէջ էր, որի կատաղի ազդեցութեան տակ նրա սիրտը ըօպէ առ ըօպէ արագաց-

նում էր իր բաբախմունքը և շնչարգելութեան աստիճանին հասցնում նրան ու ջղաձգական ցնցումների մատնում: Շնորհիւ թանձր խաւարի սև շերտերին, Թաթուլը նկատել անկարող էր ոչ նրա հոգեկան երերումները և ոչ էլ բոցավառ դէմքի փոփոխակի դունաթափութիւնն ու ցնցումները: Խաւարին յատուկ ալէկոծութիւնը տակաւ առ տակաւ մօտեցնում էր Սահրատին նոյնպիսի խաւար գործունէութեան իրադործմանը, որն առաւել ևս բորբոքուել էր ալկոհօլի կաթիլների ազդեցութեան տակ: Երկար նա պիտի երերուէր այդ հոգետանջ դրութեամբ, եթէ Թաթուլի ձայնը ուշքի չբերէր նրան:

— Սահրատ աղբեր, դու սաղ լինիս. ինչո՞ւ ես սուս արել, արար աշխարհ էս անտէրի հետ դռստութիւն է անում, որ իր ցաւոտ սրտի լացը խլացնի և ուրախութիւն անի, իսկ դո՞ւ սուս ես անում: Տօ աղբեր, էս աւեր, էս քանդուած աշխարհը լացի աշխարհ է. պիտի աշխատել մի հոգեկան մխիթարութիւն, մի սրտի զուարճութիւն գտնել, ինչ գնով էլ որ լինին նրանք: Ճիշտ է, հասարակական կարծիք կայ, հասարակական խաւերի ասեկօսէներ կան, բայց միթէ հասարակութիւնը իմ դիմի տէրն է: Թքել նրա՝ էլ, նրա կարծիքների էլ վրայ:

Սահրատը ցնցուեց և մի սուր շեշտով, որի մէջ որոշակի լսում էր և մաղձ և դառնութիւն, նկատեց.

— Իսկ կրծքումդ պարտկուող խղճմտանքը:

— Էհ, ի՞նչ կարող է անել:

— Նա հասարակական կարծիքից վտանգաւոր է. նա այս ու այն ասեկօսէներից հղօր է, և զօրեղ է, և առօրեայ կեանքում նրա ձայնը պիտի գերակշիռ դեր կատարէ: Ով խլացնում է նրա ձայնը, նա զուրկ է մարդանոն կրելուց. նա ամեհի գազանի է նման. նա իր համար փորում է դժբախտութեան գերեզմաններ...

— Սահրատ աղբեր, — ընդհատեց նրան Թաթուլը. — ախր քեզ բան ասանցի. էս անտէրի առաջ ոչ թէ

խղճմտանքն է պապանձուում, այլ աշխարհի, նոյնիակ սոսկալի ոյժերը Եթէ կրժքումդ գլուխ կբարձրացնէ էգ-  
սասածդ գազանը, դու էս անտէրը ձեռքդ վերցրու և  
մի քանի հատ իրար ետեից դատարկիր, այն ժամանակ  
ամեն ցաւ ու շօռից հեռու կ'լինիս և...

— Եւ կ'դաւաճանես թէ՛ խղճմտանքիդ, թէ աղ-  
գային սուրբ աւանդներին և թէ ընկերիդ նուիրական  
զգացմունքներին, չէ՛, և ամեն ինչ անսասան անզգա-  
յութեամբ ոտնատակ կ'տաս, հա՛,

— Սահրատ աղբեր, մեր ի՛նչ գործն է շատ հեռու  
գնալ. մենք մեր ցաւերն ունինք. ես խմում եմ, թող-  
նենք:

— Իսկ ես չ'եմ թողնի, ես խմել եմ և պիտի դա-  
տարկեմ, ահա...

Վերջին բառերի հետ նա մի կատաղի արագու-  
թեամբ դուրս բերեց գօտկից պարանը և իր հզօր ձեռ-  
քերի նոյնքան շտապ շարժումներով տարածեց նրան  
տիրող խաւարի մէջ: Պարանը մի սուր շվտց արձակեց,  
և նրա օղակը ընկաւ Թաթուլի պարանոցը: Վերջինս  
օշինչ չ'կարողացաւ նկատել և մինչդեռ պատրաստ-  
ւում էր օտքի թռչելու, պարանը զարհուրելի կատա-  
ղութեամբ ձգուեց, նա ծանր-ծանր խրխուոց արձակե-  
լով թնդացրեց տիրող խորհրդաւոր լռութիւնը և ան-  
կենդան փռուեց գետնի վրայ: Օղիի չարաբաստիկ թա-  
սը մի օրտամաչ զրընգոցով վայր գլորուեց գետնի  
վրայ, և ամեն ինչ վերջացաւ:

— «Անաստուած», — մոմռաց Սահրատը:

Ապա բռնեց պարանի ծայրից, քաշեց աղբօր գի-  
ակը դէպի նախօրօք պատրաստուած գերեզմանը, մի  
արտասովոր փութկոտութեամբ նետեց նրան այնտեղ և  
բահի արագ-արագ շարժումներով Թաղեց ու վերադա-  
ռաւ խուրջինի մօտ, վերցրեց այնտեղից հաց ու պանիրը  
և իր հաստատակամ քայլերը ուղղեց դէպի սահմանի-  
լեռները: Սակայն փոքր ինչ գնալուց յետոյ, դարձեալ

մոմուց. «Անաստուածի հացը չի գնայ իմ կոկորդովս».  
—այս ասելով, նա նետեց նրան։ Ապա փոխեց իր ըն-  
թացը դէպի գիւղը։ Մի ժամից յետոյ՝ նա իր խրճի-  
թումն էր։ Այստեղ նրա պառաւ մայրը և աղջիկը խոր  
քնի մէջ էին։ Նա խորին զգուշութեամբ մի պարկի  
մէջ տեղաւորեց փոքր ինչ հաց ու պանիր, վերցրեց իր  
զէնքերը, մօտեցաւ մօրը, նոյնպիսի զգուշութեամբ  
համբուրեց նրա ձեռքը, յետոյ՝ դառնալով դէպի Սան-  
դուխտը, երկւոր, շատ երկւոր ակնապիշ նայեց նրա  
մատաղ դէմքին, յետոյ՝ կռացաւ, գրկեց նրա փոք-  
րիկ գլուխը և հայրական սրտառուչ համբոյրներով տու-  
եց և նրան իր հրաժեշտի «մնաս բարեւ»։ «Այսպիսի  
մայրեր, այսպիսի փօքրիկներ շատ կան այնտեղ՝ ար-  
ցունքների աշխարհում, այն արիւնոտ հողի վրայ. ես  
կերթամ, նրանց արցունքները կանչում են ինձ, իմ մը-  
նալն այլևս անկարելի է այստեղ»...

Եւ առանց ձայն ծպտուն հանելու դուրս ելաւ  
տանից ու կորաւ խաւարի մէջ...

## IV

Հետևեալ առաւօտ Թաթուլի քոյրը՝ Վարդանուշը  
նախաճաշ տարաւ եղբօրը։ Նա այնտեղ եղբօր փոխա-  
րէն գտաւ խուրջինը և բահը։ Երկար նա նստած մնաց  
առուակի մօտին և եղբօր ճանապարհը սպասեց։ Սա-  
կայն նա չկար ու չկար։ Այսպէս նա թերեւս մինչև ե-  
րեկոյ սպասէր եղբօրը. դէհ, քրոջ ջիգեարը յայտնի է.  
Իզուր չէ ասած. «քոյրն ասաց. եղբայր ունիմ, եղբայրն  
ասաց՝ քոյր չունիմ»։

Վերջապէս, հարեան արտից ճաշուայ հաց տանե-  
լուց վերադարձաւ նրանց հարեանի կիներ՝ Հոռոմը։

—Քն, աղջի Վարդանուշ, քեզ ինչ է պատահել  
«ազրաստից» մինչև հիմի բանդ ես եղել. շատերը ճա-  
շուայ հացից են վերադառնում, իսկ դու դեռ չես ու-  
ղում տուն գնալ. — նկատեց նրան Հոռոմը։

—Խնամի, ախր էս քանի ժամ է եղբօրս եմ սպասում, բայց նա չի երևում, արտումը չէ՝ Իսկ բահն ու խուրջինը ընկած են կօրու մէջ։

—Յիսուս ու Քրիստոս, աղջի, ինչէր ես խօսում, ուր պիտի գնացած լինի եղբայրդ, եթէ ջրի գնացած լինի, բահը պիտի վերցրած լինէր։ Ձէ, էստեղ մի հանելուկ կայ. գնանք տուն, խաբար տանենք։

—Գնանք։

Այս ասելով, նրանք վերցրեցին Թաթուլի բահը ու խուրջինը և շտապեցին դէպի գիւղը։ Մի ժամից յետոյ ամբողջ գիւղը մի տարօրինակ իրարանցման մէջ էր։ Թաթուլենց բարեկամները այստեղ ընկան, այնտեղ դարկուեցին, իրանց դար ու դաշտը ոտքի տակ տուեցին, բայց Թաթուլի մասին մի բան իմանալ չկարողացան։ Երեկոյեան դէմ նրանք մտան և Դարբնենց տուն։ Այստեղ Վարդերը պատմեց, որ Սահրատն էլ չի երևում։ Երկու ճաշարանի եղբայրներն՝ ասես խօսք— խօսքի տուած՝ «բէ գիւման» անյայտացել էին, կամ թէ չէ մի նոր խաղ են խաղում իրանց բարեկամների գլխին։

Մի շաբաթ էլ, մի ամիս էլ, երկու էլ, երեք էլ՝ նրանք տակն ու վրայ արեցին իրանց ամբողջ շրջակայքը, տեղեկութիւն տուեցին կառավարութեանը, սակայն ոչ իրանք և ոչ վերջինս մի բան իմանալ անկարող եղան։ Երկու «եղբայրները» կորած էին։

Ոչ դք ոչինչ չգիտէր դրանց խորհրդաւոր անյայտանալու մասին։ Միայն մի մարդ փոքր ի շատէ գլխի էր ընկնում, թէ ինչ է կատարուել։

Դա մեր ուսուցիչ Սահունին էր։

Շուտով ամեն բան էլ հետզհետէ սկսուեց մոռացուել։ Բարեկամները երկար, շատ երկար փնտրեցին. վերջապէս, դադարեցին։ Նրանք իրանց յոյսերը կտրեցին։ Ամեն ինչ իր սովորական դերի մէջ մտաւ։

Այդ օրից սեւը եկաւ ու տարաւ խեղճ Վարդերին։ Օր

ու գիշեր մայրական աղի արցունքը լուռ ու մունջ թափուում էր նրա աչքերից:

Նա կորցրել էր Սահրատի նման ասլան բալայի: Նա անտէր-անտիրական մնացել էր լոկ ճակատագրի կամքին: Այդ դեռ ոչինչ, Նա ողջ մարմնով դողում էր, երբ մտածում էր, թէ վաղը, միւս օրը ինքն էլ գուցէ մեռնելու լինի-դէհ, ադամորդու վերջը մի բուռ հոգ է, այն ժամանակ ինչ է լինելու թշուառ Սանդուխտի օրը: Ով պիտի հոգս տանէ նրա մասին, ով պիտի խնամէ այդ անմեղ արարածին: Սակայն ճակատագիրը նրանից առաջ էր իր հոգատարութիւնն ունեցել նրա վրայ: Սահունին միակ մարդն էր մեր գիւղում, որ խզճի անհուն կարեկցութեամբ աշխատում էր ամբքել իր մերձաւորի արտասուքները և կարելին չափ մեղմել թշուառների օրը:

Եւ Վարդերից առաջ նա վճռել էր իր օգնութիւնը չխնայել նրան ու նրա թոռանը:

Ամեն առաւօտ նա իր առօրեայ աղքատիկ պաշարից ուղարկում էր Վարդերին և յաճախ ինքն էլ անձամբ այցելում էր նրան, մխիթարում ու սիրտ տալիս և այսպէս ամեն ժամանակ:

Որպէս զի անկեղծ կարեկցական զգացմունքը խոր արմատներ գցէ և ըստ այնմ աճէ ու զարգանայ իր մի հատիկ փոքրիկ որդու սրտում, Սահունին կենսական մշտօրեայ պիտոյքները Վարդերին իր որդու Վարազդասի ձեռքով էր ուղարկում:

Այսպէս անփոփոխ սահում էին տարիներ: Եւ մատաղահաս Սանդուխտը իւրաքանչիւր առաւօտ արշալոյսից առաջ միշտ իրանց բազի դրան հանդիպում էր պատանի Վարազդատին, որը մի համեստ կապոց ձեռքին, սիրալիր ողջունում էր նրան, ապա նոյնքան սիրալիր կերպով յանձնում էր նրան այդ կապոցը ու վերադառնում:

Նրանք այնքան ընտելացել էին օրուայ այդ ժամերին, որ երբ իւրաքանչիւր անգամ Վարազդատը մուտք էր

գործում Դարբնենց բազը, Սանդուխտը ժպիտը երեսին հանդիպում էր նրան, եւ այսպէս անվերջ:

Սակայն տարիների ընթացքում Վարազդատը այնքան անխղճի և սերտ կապերով կապուեց Դարբնենց տան հետ, որ օրական մի քանի անգամ մտնել նրանց տունը յաճախ և ժամերով մնալ այնտեղ մի ջերմ պահանջ էր դարձել նրա համար: Եւ նա անկարող էր դիմադրել իր ներքին այդ հզօր զգացմունքին, որը մի ահեղ հոսանքով մղում էր նրան Դարբնենց բազը: Այդ տեսնում էր պառաւ Վարդերը, մի ինչ որ արտասաւոր փոփոխութիւն էր նկատում և Սանդուխտի առօրեայ նիստ ու կացի մէջ: Նա հասկանում էր պատճառը, սակայն մտքովն անգամ չէր անցնում, որ իւրաքանչիւր ժամ, իւրաքանչիւր րօպէն բաղմապատկում է այդ ջահիլների խռովայոյզ և հոգեւտանջ դրութիւնը ու սուր կերպարանք է տալիս նրանց այրուող կրծքի վէրքերին:

Մեծերը շատ անգամ տեսնում են սոսկալի իրողութիւնը, բայց չեն հաւատում իրանց աչքերին, երբ գործի դրութիւնը բարձր է իրանց խելքից: Միթէ Վարազդատը և Սանդուխտս սիրահարուած են—մըմնջում էր նա. «ախր ի՞նչպէս կարելի է, չէ որ հայրը՝ մեր բարերարը, որդեգրել է իմ եղջերուիս, էլ ի՞նչպէս որդին կարող կլինի այդպիսի բան անել»:

Թշուառ պառաւը չգիտէր, որ սիրոյ համար չկան պատնէշներ, չկան արգելանքներ, որ նա խորտակում է իր ճանապարհի վրայ եղած անթիւ ու անհամար դիզուած ճակատագրական ամբողթիւնները և այնպէս առաջ ընթանում:

Շուտով Վարդերի տարակուսանքը գրեթէ բոլորովին փարատուեց. նա սրտի խորին բերկրանքով նկատեց, որ Սանդուխտը կարգում է Վարազդատը, որպէս զի վարագուրէ իր յաճախակի այցելութիւնները Դարբնենց տունը, վճռել էր գրել-կարդալ սովորցնել Սանդուխտին և ամեն ժամանակ ազատ ել ու մօտ ունենալ նրանց տանը:

Այս դէպքում Սահունին տուել էր որդուն իր համա-  
ձայնութիւնը:

Որդին ազատ էր:

Սէրը միշտ գիտէ մի ելք գտնել իր համար. նա  
բազմահնար է:

Հայրը իւրաքանչիւր օր կրթում, դաստիարակում էր  
որդուն, իսկ որդին միեւնոյնը սովորեցնում էր իր սիրած,  
իր փայփայած արարածին:

Ով կարող էր դրանից առաւել երջանկութիւն տալ  
նրան: Նրա սիրտը ժպտում էր անսահման սիրոյ գող-  
տրիկ օրօրներով, և նա այդ ջերմ սիրոյ ներքոյ  
ասես երազների աշխարհում լինէր և անմահ  
օգիների հետ եթերային թռիչքներ էր գործում  
և սաւառնում անհունութեան մէջ, և այդ երկ-  
նային անմեղ օգին ամեն ժամ, ամեն րօպէ խօ-  
սում էր, քայլում նրա առաջ և իր նազելի, իր չնաշ-  
խարհիկ ձայնի անուշիկ շեշտերով դուրս բերում նրան  
ցնորքների այդ հմայիչ աշխարհից: Նրա չքնաղ դէմքը  
օրէցօր զուարթանում էր և լուսատիպ կերպարանք  
ստանում, նրա հոլանի բազուկները, նրա նազելի  
հասակը, ծփան վարսերը երկնային դշխոյի տեպք էին  
տալիս նրան, երբ Վարազդատը գտնւում էր խորունկ  
հոգեզմայլ դրութեան մէջ, իսկ երբ անցնում էր այդ  
րօպէն, նա իր առաջ տեսնում էր մարդկային հան-  
ճարեղ հոգու կատարելագործուած մի տիպար. այստեղ  
նա դիցունհու տպաւորութիւն էր թողնում նրա  
վրայ:

Եւ Վարազդատը երջանիկ էր:

Իսկ Վարդերը զուարճանում էր իր աննման Սան-  
դիստով: Տարակուսանքը փարատուած էր:

Ծով վշտի դառնութիւնը մեռցրել էր նրա կրծքում  
երիտասարդական բոցավառ սիրոյ նուիրական յիշա-  
տակները, և նա չգիտէր, թէ ինչ է կատարում իր  
շուրջը:

Ծերութիւնը սուանութիւն է, նա ցուրտ է,  
Այսպէս էր և Վարդերը:

Մինչ այն աստիճան Վարազդատը առաջ խաղաց  
իր երջանկութեան նաւի վրայ, որ գիշերային այցելու-  
թիւնների էլ ելք գտաւ: Եւ յաճախ թէ մեր երկրի  
գեղածիծաղ արեւը և թէ վախլուկ լուսինը փոփոխակի  
վկայ էին լինում այդ սիրահարների այցելութիւններին:

Օ՛, հրքան խորախորհուրդ գաղտնիքների, որքան  
արիւնոտ անցքերի են նրանք անգգայ դիտող հանդի-  
սանում և դեռ պիտի հանդիսանան:

Եւ այս ոչ առաջինն էր և ոչ վերջինը:

ԼԵՒՈՆ ԽԱՆԶԱՏԷ